

Olszaniec, Szymon

„Julian's Gods. Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate”, Rowland Smith, London and New York 1995 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 87/4, 871-873

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Rowland Smith, *Julian's Gods. Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, Routledge, London and New York 1995, s. XVIII, 300.

Postać i dokonania Juliana Apostaty, ostatniego pogańskiego cesarza Rzymu, wzbudzają do dziś ogromne zainteresowanie historyków epoki późnego Cesarstwa. Praktycznie każdy rok przynosi kolejne edycje źródeł, obszerniejsze prace i przyczynki poświęcone jego osobie. Swoistą popularnością wśród zajmujących się *Imperium Romanum*, a zatem liczebnością prac i ich objętością, może konkurować z Konstantynem Wielkim. Czasy Juliana Apostaty wywołują namiętne dyskusje i gorące polemiki specjalistów. Nie jest to jednak przypadek: materiał źródłowy jest niezwykle obfity i tym więcej wart, że dysponujemy obszerną spuścizną, jaka wyszła spod ręki samego Juliana. Stąd szereg biografii cesarza przedstawiających jego życie i działalność, nierzadko poruszających przy tym problem legendy Apostaty w literaturze następnych epok. Wreszcie długą tradycję mają prace poświęcone osobowości, intelektualnemu *milieu* cesarza, odbiciu kulturalnych prądów epoki w jego piśmiennictwie, jego poglądom religijnym i filozoficznym¹. Do tej tematyki nawiązuje omawiana praca R. Smitha. Autor sam zresztą przyznaje: *The focus of this book is the cultural mentality of individual Emperor* (s. XIII).

Zadanie, jakiego podjął się autor wydaje się niełatwe, problematyka jego zainteresowań wyryka się często kryteriom oceny historyka. Autor przyjął jedynie słuszną w tej sytuacji strukturę pracy: układ książki jest problemowy. Zasadniczą część stanowi siedem (podzielonych jeszcze wewnątrz) rozdziałów, w których autor stara się zawrzeć prezentowany przez siebie zakres tematyki: pierwszy, wstępny, gdzie autor pokrótce omawia życie i panowanie Juliana; drugi, którego zasadniczym tematem jest zakres edukacji przyszłego cesarza i jego ideały filozoficzne; trzeci, poświęcony polemikom Juliana z cynikami; czwarty, dotyczący „Wyroczeni Chaldejskich” i teurgii neoplatońskiej; ścisłe powiązane ze sobą piąty i szósty dotyczące wtajemniczeń Juliana w misteria oraz (w założeniu) problemu doktryny zawartej w mowie IV („O Królu Heliosie”) i V (O Matce Bogów”); siódmy, poświęcony stosunkowi cesarza do chrześcijan. Całość poprzedzona jest listą skrótów i wstępem, wzbogaconą zakończeniem, bardzo obszernymi przypisami, bibliografią i indeksem. W rozdziale wstępnym autor poza przedstawieniem losów Juliana rysuje na podstawie „Listów” jego obraz jako obdarzonego energią człowieka o szczególnym literackim smaku (s. 10-16). Ponadto słusznie zaznacza politeistyczne tendencje w filozofii Apostaty (s. 20)². W rozdziale drugim trafnie podkreśla konwencjonalność filozoficznej edukacji Juliana, która ograniczała się do wybranych tekstów platońskich, Jamblicha, głównie jednak podręczników i antologii (s. 26, 34, 39, 40). Studia w Atenach trwały w najlepszym wypadku kilka miesięcy i w związku z tym nie dały mu gruntownego wykształcenia w retoryce. Także jego filozoficzne ideały odzwierciedlają szerokie spektrum zainteresowań

¹ W tym nurcie sytuują się najnowsze prace poświęcone Julianowi: P. Athanassiadi - F. Wooden, *Julian and Hellenism*, London 1981, reed. 1992 pt.: *Julian. An Intellectual Biography*; J. Bouffartigue, *L'Empereur Julien et la culture de son temps*, Paris 1992.

² Na temat wykształcenia Juliana por. także J. Bouffartigue, op. cit., s. 13-50, 139-316.

wykształconej warstwy greckiej części Imperium (s. 46). Julian był człowiekiem odczytanym, z trwałym zamiłowaniem do filozofii i retoryki, ale nie twórczym filozofem neoplatońskim.

Punktem wyjścia dla rozdz. III są mowy VI („Przeciwko niewykształconym cynikom”) i VII („Przeciwko Herakliuszowi”), poświęcone polemice z cynikami. Autor proponuje tu inne ich odczytanie niż P. Athanassiadi-Fowden. Jej zdaniem cesarz próbował w ten sposób przeciwdziałać zagrożeniu Imperium, jakie mieli oni stanowić, dodajmy, zagrożeniu podobnemu chrześcijaństwu. Mowy VI i VII miały charakter dydaktyczny, stanowiły całość z mowami IV i V. Należałoby więc odczytywać je jako manifest jedności teologii, filozofii i polityki Juliana³. Smith proponuje inną interpretację: cynicy byli wówczas grupą nie tak już liczną, nie oferowali żadnej teorii politycznej, nie mogli więc zagrozić panowaniu Juliana (s. 80, 82). Julian był tego świadom, stąd konwencjonalność i niespójność kierowanych pod ich adresem zarzutów (s. 56, 58, 60, 70, 79). W kwestii wrogości cyników kulturze antycznej autor zauważa, że o ile „Przeciwko Galilejczykom” związane było z konkretnymi krokami przeciwko chrześcijanom, to w stosunku do cyników Julian ograniczył się tylko do polemiki. Do napisania mowy VII przyczyniła się osobista uraza cesarza do Herakliusza, który ośmielił się udzielać mu rad w publicznym wystąpieniu (s. 89).

W rozdziale czwartym autor porusza problemy kompozycji i intelektualnego *milieu* wyroczni, doktryny i stosunku neoplatoników do tych tekstów, roli Jamblicha w ich rozpowszechnianiu.

Kolejny rozdział poświęcony jest wtajemniczeniom Juliana w misteria. Autor koncentruje się na misteriach Mitry i Macierzy Bogów. Szczególnie kontrowersje wzbudza rola mitraizmu w koncepcjach religijnych Apostaty. Niniejszy rozdział jest właściwie polemiką z tezami pracy Athanassiadi-Fowden głoszącymi tożsamość Heliosa z mową IV z Mitrą⁴. Autor stoi na stanowisku, że to przeświadczenie jest fałszywe. Mitra nie był głównym bogiem Cesarstwa Rzymskiego, który inspirował cesarza we wszystkich jego działaniach. Świadczy o tym tylko dwukrotne powołanie się przez Juliana bezpośrednio na Mitrę w całej zachowanej jego spuściznie, w tym w mowie IV, „O Królu Heliosie” tylko raz (IV. 155b; „Caesares” 336c). W rozdziale VI autor kontynuuje swoją polemikę na temat wpływu mitraizmu na Juliana. Jego zdaniem to nie mitraizm jest kluczem do interpretacji mowy, lecz „Wyrocznie Chaldejskie”. Autor wylicza ich werbalne echa (s. 155-157). W drugiej części rozdziału uzasadnia pogląd, że kult Mitry nigdy nie odgrywał w cesarskiej propagandzie religijnej żadnej roli. Podobnie i Julian nie promował tego kultu jako charakterystycznego dla jego polityki z racji obcości i nowości (s. 167-168, 170). Jeśli czcił Mitrę to tylko prywatnie (s. 177). Dla odwrotnych przyczyn z kolei Julian miał zdaniem autora popierać kult Macierzy Bogów jako legitymujący się wielowiekową tradycją w Rzymie, siedzibą na Palatynie, wreszcie mający trwałe miejsce w świadomości mieszkańców Imperium.

W ostatnim rozdziale autor zajmuje się stosunkiem Juliana do chrześcijaństwa. Omawiany traktat „Przeciwko Galilejczykom” jest jego zdaniem świadectwem głębokiej nienawiści Apostaty do chrześcijaństwa. Całość kończy pobieżnym omówieniem antychrześcijańskiej polityki cesarza (s. 207-218), powtarzając przy tym tezy Bowersocka o braku tolerancji dla chrześcijan ze strony Juliana już od początku panowania⁵.

Już pobieżne przedstawienie tematyki i zawartości pracy nasuwa pewne refleksje. Autor położył głównie nacisk na analizę pism pod względem kulturalnego *milieu*, przekładając to na słowa podtytułu raczej na *thought* niż *action*.

W kwestii znaczenia teurgicznych zainteresowań i wzorców zaczerpniętych z chrześcijaństwa dla polityki Juliana autor pozostaje sceptyczny (s. 110-111). Godzi się jednak przypomnieć, że

³ P. Athanassiadi-Fowden, *Julian and Hellenism*, s. 125-126, 128, 130-131, 137-138.

⁴ Tamże, s. 38, 88. Pogląd ten jest szeroko prezentowany w literaturze. Por. m.in. J. Bidez, *Julian der Abtrünnige*, München 1940 (org. *Julien l'Apostat*, Paris 1930), s. 228-234. W.C. Wright, *Introduction to Or. IV*, [w:] *The Works of the Emperor Julian* t. I, Loeb Classical Library, London 1969, s. 348-349; J. Wolski, *Julian Apostata życie i twórczość*, [w:] *Julian Apostata, Listy*, przeł. W. Klinger, Wrocław 1962, s. XI.

⁵ G.W. Bowersock, *Julian the Apostate*, London 1978, s. 84-85.

częstotliwość i obfitość hekatomb urządzanych przez Juliana w Antiochii⁶ może także znamionować wpływ nauk Jamblicha, tu też można się doszukiwać inspiracji dla wydania ustawy zakazującej dokonywania pochówków w ciągu dnia⁷, podczas gdy autor chciałby widzieć tu nawiązanie do starych greckich obyczajów cytowanych przez Demostenesa jako solońskie (s. 112). Relacja Eunapiosa poświadcza niejawny wpływ teurgów Maksimoso i Priskosa na Juliana i sprawy publiczne w omawianym okresie⁸. Wpływ chrześcijaństwa (zwłaszcza, gdy przeanalizuje się „Listy” Juliana np. 84, 89, 89b) wydaje się niewątpliwy, choćby na stronę moralno-etyczną realizowanej reformy religijnej.

Autor dużo miejsca poświęca tezie o silnym oddziaływaniu mitraizmu na Juliana, ostatnio podtrzymywanej i rozwijanej przez Athanassiadi-Fowden. Jego zdaniem jest ona wyolbrzymieniem pozycji Mitry. Polemizując z nią chętnie cytuje prace Roberta Turcana, które ten wpływ marginalizują⁹. Za tezę Smitha stoi na pewno znikoma ilość fragmentów, w których Julian bezpośrednio wspomina imię boga. Jednak Helios z mowy IV jest *mésos*, jak Mitra u Plutarcha¹⁰. Kontrowersyjnie jest też określenie kultu Mitry jako nowego i obcego, te bowiem względy miały zdaniem autora dyskwalifikować go jako nadający się wykorzystać w polityce religijnej Apostaty. Jego kult w Rzymie rozwijał się od II wieku, stąd też w czasach Juliana był dostatecznie zromanizowany i na pewno nie nowy. Rzymski Mitra zapewne daleko odszedł od swego irańskiego pierwowzoru. Warto też zauważyć, że polemika, jaką toczy autor, przytłacza prawie w całości rozdział piąty i szósty pracy (np. w podrozdziale rozdziału szóstego pt. „The Doctrines of «To King Helios» and «To The Mother of The Gods»” autor koncentruje się na obalaniu identyfikacji Helios-Mitra i zbijaniu argumentów na temat wpływu mitraizmu na Juliana). Nie należy też zapominać, że sama Athanassiadi w nowym, zmienionym wydaniu książki złagodziła nieco swoje sądy¹¹. Tymczasem autor odwołuje się wyłącznie do pierwszego wydania, umieszczając zarazem tytuł drugiego, zmienionego w swojej bibliografii. Omówienie problematyki związanej z kultem Macierzy Bogów zajmuje autorowi zaledwie po kilka stron w każdym z rozdziałów.

Na stronach 205-218 omawiając antychrześcijańską politykę Juliana autor właściwie jedyny raz zajmuje się jego działalnością religijną. Niestety, przy omawianiu tej problematyki zupełnie pomija źródła chrześcijańskie mające tu wiele do powiedzenia (zwłaszcza „Historie Kościoła”). Także zestaw źródeł zostawia pewien niedosyt (brak nowych edycji), w zamieszczonej na końcu książki bibliografii również nie znajdziemy niektórych ważnych prac. Podsumowując należy stwierdzić, że książka podejmując barwną i kontrowersyjną tematykę przynosi dużo wartościowego materiału. Jest to na pewno subiektywne spojrzenie autora na Juliana i jego epokę. Autor świadomie nie unika akcentów polemicznych i należy życzyć sobie, by jego praca spotkała się z równie żywą dyskusją.

Szymon Olszaniec

⁶ Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXII. 12,6-7; 14,3; XXV. 4,3; Johannes Chrysostomus, *De Sancto Babyla contra Julianum et gentiles*, XIX. 103.

⁷ Julianus, Ep. 136 b.

⁸ Eunapius, *V. soph.*, 476-477.

⁹ R. Turcan, *Mithras platonicus. Recherches sur l'hellénisation philosophique de Mithra*, EPRO 47, Leiden 1975; tenże, *Mithra et le Mithracisme*, Paris 1981, rev. ed. 1993.

¹⁰ Plut. *De Isidae et Osir.* 46-47.

¹¹ P. Athanassiadi-Fowden, *Julian. An Intellectual Biography*, London 1992, s. XIX: *I have overemphasized Julian's Mithraism and — I feel that I may have distorted the balance of Julian's religions belief, especially in his Imperial years by making him lean too heavily on the cult of Mithra.* Inaczej niż Smith o wpływie Mitry na Juliana: J. Bouffartigue, *L'Empereur Julien*, s. 648; W. Fauch, *Helios Megistos. Zur synkretischen Theologie der Spätantike*, [w:] *Religions in Graeco-Roman World* t. CXXV, Leiden-New York-Köln 1995, s. 137-164; R. Merkelsbach, *Mithras*, Hain 1985, s. 247 zaznacza wzrost liczby inskrypcji Mitry po roku 357 jako efekt objęcia władzy (uzurpacja) przez Juliana.